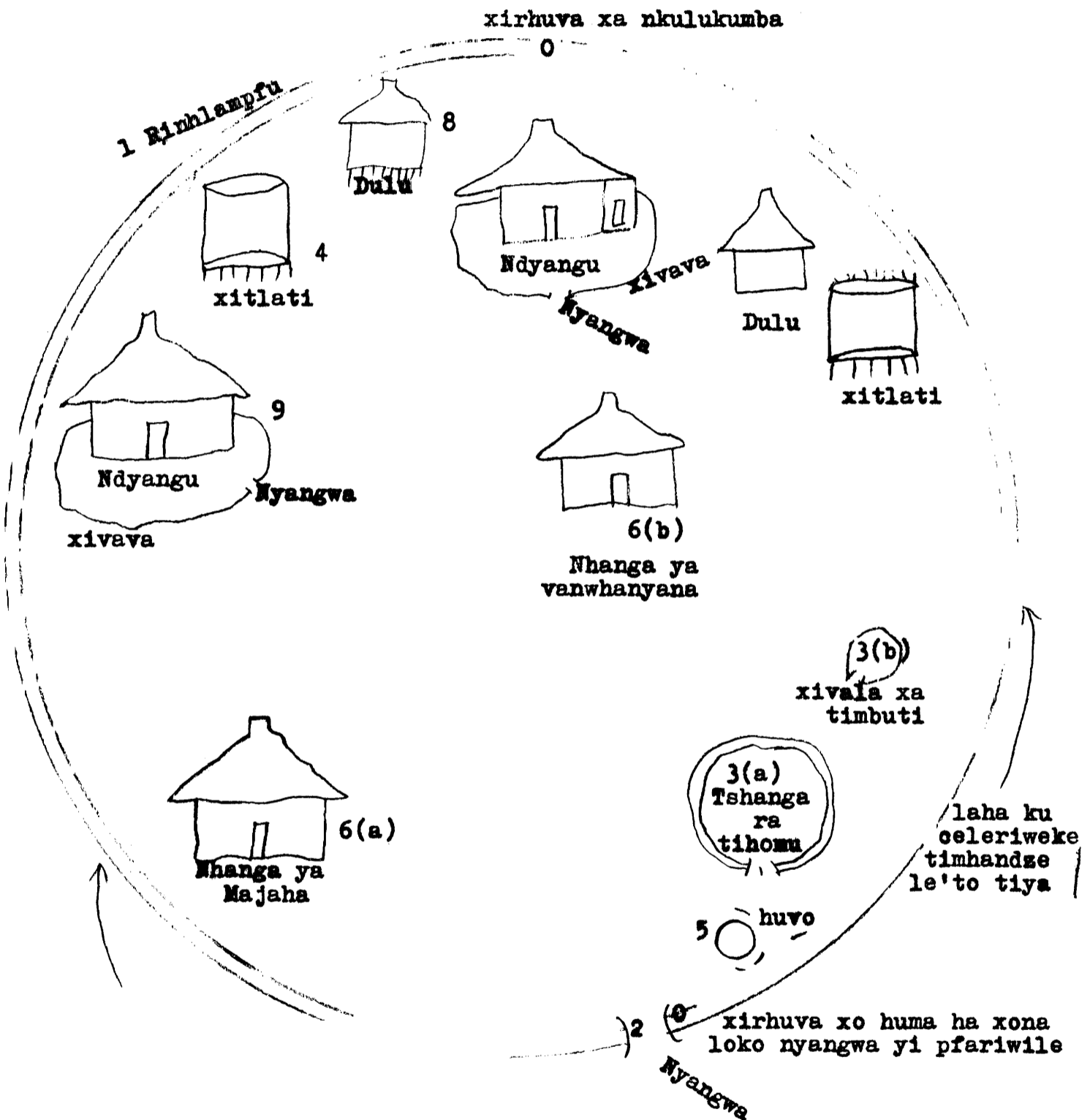

Material culture of the Tsonga.

Muti = village

1 Muti wu fanela ku va na rinhlampfu leri ri wu rhendzelaka e xikarhi, ku sala nyangwa yo huma ni ku nghena ha yona, ya vanhu ni swifuwo. Ku tala ku hlawuriwa laha ku nga ni murhi lowukulu wa ndzhuti, nkuwa, xirhomborhombe, nkuhlu, ntoma, nhlampfu, ni minwana.

Rinhlampfu ri biyiwa hi manhlampfu ya mitwa ya mirhi le'yo tiya, ndzhenge, nkaya, xigatlu, munga, muqokolo, nchugulu, ni minwana le'yo tano. Ku byariwa na kambe mirhi le'yi fanaka ni nkanyi, ximombyane, sirhomberrhombe, nhlampfu, ni minwana le'yo tano yi byariwa hi ku tsema mhandze yi celeriwa. Rinetsiwa ri endla rinhlampfu le'ro tiya ngopfu, le'ri sivelaka ni valala e ku enghena e mutini loko va hlasela.

2 Hosi Nghunghunyani o tshama a ya hlasela e ka Maluleke. Muti wa kona a wu biyiwile hi rinetsiwa ri ya fika e nambyeni wa vembe tlhelo ra hala ni hala, ku suka e nyangweni ya muti ku ya fika e nambyeni; kutani laha nyangweni va biyile hi timhandze le'to tiya laha munhu a nga swi kotiki ku enghena hi ku olova, va siya xirhuva ni nyangwa swi pferiwa. Loko nyimpi yi fika, vavanuna a va ri e hubyeni va ri karhi va yi langutele. Va khomile mavurha, vanwana va ri karhi va hisa miseve le'yi pomiweke vutsulu. A fika a yi nyikela yena mufambisi wa yona. Vandla le'ra matimba ra vurhena a ri komba e nyangweni, rinwana a ri komba e xineneni, rinwana e ximatsini. Sweswo-sweswo mavandla hikwawo ma ko ma helela.

La'va le sangweni va ringeta e ku enghena hi ku khandziya, ni ku khokhovela; kambe hikwavo la'va nga ringeta sweswo a a vo tlula ni nseve lo'wu humaka e ndzilweni wu tshukile wu lo dzwuuu, wu kota ku tlhava xitlhangu wu ya huma hi hala wu vavisa munhu. Hikwavo la'va nga ringeta ku lava ku enghena va tlula ni nseve va wela e handle va fa hi vunyingi le'byikulu. La'va nga famba hi rihlampfu vo mbemba na rona va ko va ya fika e nambyeni va tlhela va vuya va nga kumi ko enghena ha kona hikokwalaho ka rinetsiwa. Loko va fika laha sangweni vo kuma ku lo nwalalala hi mitsumbu ya vanhu la'va feke ni la'va hlalaka. Loko va vona swi ri tano, va suka hi ku tsutsuma va vuyela e kaya ka vona. A va ha swi engetanga ku ya hlasela e ka Maluleke.

2 Nyangwa (Sangu). E sangweni ku celeriwa e timhandze ta mirhi le'yo tiya le'yi tekaka e nkarhi wo leha yi nga si bola, nwamudzumba, mondzo, nkaya, nxuvo, (ndzedze), xilubarhi, muluva ni minwana le'yi fanaka na yona. Nyangwa ya pferiwa ni madyambu

yi pfuriwa ni mixo. Xirhuva sa nkulukumba xi kona e ndzaku (mahosi) e rinhlampfini laha nkulukumba wa muti a nyengaka ha kona loko a swi rhandza, tani hi loko ku fika munhu a nga lavi ku vonana na yena wo byela vanhu leswaku va byela munhu loyi leswaku a nga kona, yena a suka a ya huma hi xirhuva lexi!

3 (a) Xivala xa (tshanga ra) tihomu. Na xona xi biriwa ku kotisa rihhlampfu ra muti. Ha kanyingi timhandze ta rona-- (leta mahari--swiphandze) to celeriwa, tinwanyana ta mirhi le'yi nga hatlisiki ku bola, le'ti kumekaka kusuhi ni ndzhawu leyo, ti khotlekeriwa (khwaqela). Ku na le'ti pfalaka tshanga, (miphiningedzo) tona ti siyiwa kwala nyangweni ta pfala ni ku susiwa (pfula).

(b) Tshanga ra (xivala xa) timbuti kumbe tinyipfu. Rona ra fuleriwa, leswaku swifuwonyana leswi swi nga neriwi hi mpfula tshanga ri tala ndzhope swi ta bola swinyondzwana, swi khwita, swi fa.

Xitlati hi laha ku cheriwaka kona e mavele ya swifaki; xi vitaniwa na swona (xipungu) loko ma huma e masinwini. Xitlati xi akiwa lembe rinwana ni rinwana; kambe vanwana va tiyisa loko va aka, hikokwalaho lembe le'ri tlhandlamaka vo hlakarheta. (ku xi pfuxa).

Ku akiwa ka xitlati. Ku dzimiwa (toka) timhandze kumbe ti celeriwa hi laha munhu a rhandzaka ha kona. Ku celeriwa ni swiphandze le'swi tlakusiwaka ku ringana e xandla ku suka e misaveni leswaku muhlwa wu ta voniwa loko wu lava ku khandziya wu dya e mavele. Ku bohiwa e rivalelo le'ro tiya e henhla ka swiphandze leswi; hi rona rivalelo leri le'ri rhwalaka e minaneko, leyi yi nga yona yi rhwalaka e mavele la ma cheriwaka lomo. E henhla ka minaneko leyi timhandze ti bohiwa hi timbalelo le'ti khomaka e tinhlanga kumbe nhlanga kumbe tshenga. Loko swi herile, timbalelo ti tiyisiwile hi ku boha hi byewu le'byo tiya, ku andlaleriwa byanyi loko ma ri mabele la ma vandleriweke; loko ma nga vandleriwanga a ku andlaleriwi nchumu. Nwahuva, makhaha, maxalani, xivelenhlampfu, xikombe ni swinwana le'swi fanaka na swona, swi cheriwa e matshaleni. Matshala wona ma akiwa e masinwini.

Huvo. E hubyeni ku ni xitiko le'xi akeriweke hi maribye, ndzilo wu tshiveriwa e xikarhi. Ku ni swintsandzana swo tshamisa e henhla ka swona. Vanwana va tolovele ku ntluntlama. Tihunyi le'ti tshiveriwaka e hubyeni ti rhoteriwa hi vafana. Loko mufana e nga vuyi na tihunyi wa swi tiva le'swi nga ta humelela; hikokwalaho va lava tihunyi hikwavo vafana.

6 Risimu ra kona hi leri: "Khuni ncee, hi ya kaya ka manana."

7 Lawu kumbe nhanga i yindlu laha ku etlelaka kona majaha kumbe vanhwanyana.

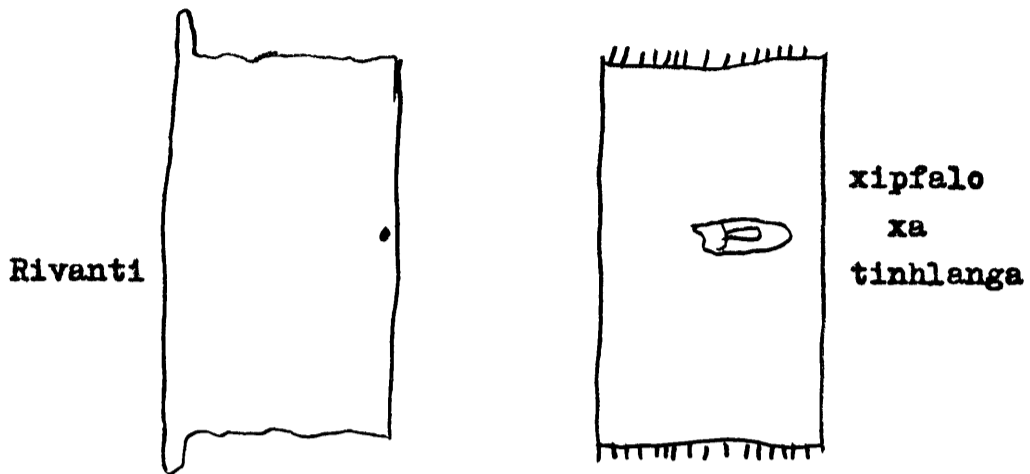
8 Dulu hi laha ku cheriwaka kona e timbewu, mavele ya swifaki, mphoho, tindluwu, timanga, mpunga, tinyawa, ni swinwana ni swinwana. Timbewu leti ti nga ha cheriwa e ndzeni ka ngula, kumbe e ndzeni ka xitendza. Dulu ri akiwa tani hi xitlati; ra phamiwa ni ku fuleriwa tani hi yindlu.

9 (a) Yindlu hi laha vanhu va hanyaka ni ku etlela kona. Timhandze ta celeriwa, kumbe ti dzimiwa (toka); ya valeriwa, yi cheriwa nhlanga, kumbe tshenga, kumbe timhandze le'titsongo (mabaxa), kutani yi phamiwa. Yi vuyetiwa kambirhi kumbe karharhu leswaku yi tiya ni timbalelo ti nga vonaki. Makhumbi ma ohuchutsiwa lembe rinwana ni rinwana. E hanshi ka biwa (chayiwa), yi rhideriwa. Ku rhidela: Yi sindziwa hi xirhuvu, yi latiwa hi xiribyana le'xo ntswhulungeka. Loko yi vupfile, yi sindziwa hi vulongo bya tihomu.

Lwangu ra yindlu ri akiwa hi timhandze, mabaxa, ni nhlanga swi bohiwa hi mapindza yo lokiwa kumbe hi byewu, ngopfu bya nunga. Ha kanyingi lwangu ri akeriwa e hanshi, ri tlatlekiwa loko ri herile; ndzhaku ku fuleriwa hi byanyi bya nwamfulelayindlu. Ku lukiwa e makenya hi byanyi lebyi, ma tsondzeriwa. Loko yi fikile e makumu, ku tlhomiwa xihlungwa. Yi herile. Byanyi bya rixaka rinwana bya tirhisiwa loko lebyi byi nga ri kona kumbe byi nga rhandzeki. Xipfalo (rivanti) xi endliwa hi nsinya lo'wo olova, tani hi nkanyi, ximuwu, nkuhlu, musenje, ni yinwana, kumbe ri lukiwa hi nhlanga.

Loko wu ri murhi, nsinya lowu wo tsemiwa, wu pulukanyiwa ku tlulanyana ku leha ka rivanti, wu pandziwa, wu phaphiwa ku

endla xiphepherhele ku fikela e mpinweni wa ku tsindziyela ka rivanti.

5

Tlhelo leri ku nga ta hayekiwa ha rona ku siyiwa swo tlhoma ha swona e henhla ka xihukuva. Xihukuva xinwana xi le henhla xinwana xi le hansi. Loko ri ri ra hhlanga rona ri lukiwa ri pima ku tlula switsanana ku anama ka nyangwa; ku celeriwa timhandze timbirhi hi le handle xi khweketiwa kona; kumbe xi yimisiwa hi le ndzeni ka yindlu, ku huma ngoti leyi bohiwaka e xikarhi ka rivanti, yi endla tingoti timbirhi laha ku nga ta enghena mugogo wu hingakanya nyangwa hi le handle. Rivanti le'ro luka ri pfala na xona e xivava.

9 (b) Xivava xi biyelela ndyangu ku sicela moya ni xirhami, hikuva hi laha vanhu va tshamisaka kona; na swona e ku sivele tihuku ni tinguluve ni swinwana e swifuwo e ku dya le'swi vekiwaka kona, hambi ku ri e ku faya e timbita ni swinwana e swibya. I ntirho wa vavanuna e ku aka xivava; kambe na vona vavasati va wu tirha. Maakela ya xivava ma fana ni maakela ya yindlu. Xa tshayiwa (biwa) xi rhideriwa, xi sindziwa hi vulongo bya tihomu tani hi le ndlwini.

An incident.

Khale loko timpfula ta ha na hi fanelo, misava ya ha kota ku hlayisa e mati, a ku ri ni swibawa (swibodlho) le swo chavisa

e ka Tsatsawani (hosi leyi y'a kile kusuhi na le Duivelskloof). Va ka Nkuna (va hafumiwa hi hosi Shilubana). Va yile va ya hlasela tiko leri; a va fambisiwa hi Mujekejwa. A va nga ri tivi tiko leri. Loko yi ku hemu (ku hlangana yi lwa) valala lava va endla swo ngi vo tsutsuma, va kokela va ka-Nkuna e tlhelo ra swibawa leswi. Loko va vona leswaku va le xikarhi ka swona va tlhela hi matimba, hi vunyingsi, va susumetela va ka-Nkuna e swibodlhweni leswi, ku fa lavo tala ngopfu hi ku mbombomela. Loko e tinyimpi ti mukile e kaya, ku kumeka leswaku vavasati la'va feraweke hi vanuna e nyimpini va tlele ku tlurisa, hosi yi veka nawu leswaku swivava swi akiwa hi vavasati, leswaku vafelwakazi (va nga vavasati la'va feraweke va nga ti vona e vusiwana bya vona ngopfu).

xibo kumbe
xichayo

9 (b) Xivava xa vumbirhi hi le'xi biyiwaka hi tihunyi. Vavasati va rhotla tihunyi va veketela hansi ku rhendzela ndyangu. Ku celeriwa timhandze ti yima ku ringana ku leha ka munhu, kumbe e hansinyana, hala ni hala, le'to nanekela ti veketeriwa e xikarhi, ti ko ti tlakuka ku ya fika kwale ku helaka e timhandze le'ti celeriweke.

9 (c) Ndyangu hi laha vanhu va tshamisaka kona e ndzeni ka xivava. Ka sindziwa ku saseka. Vanhu va etlela kona loko ku ri ni nyuku e tindlwini Dulu, Ngula, xitendza, i vuhlayiselo bya timbewu. I swibye swa le kandle leswi; kasi ku na swibye swa le hansi ka misava - nkundla. (mealie pit).

Mintirho ya vavanuna.

Ku dlaya tinhlampfi - (fishing) or killing fish.

Tinhlampfi a ti endla e swakudya e xikarhi ka Vatsonga, A ti phasiwa hi tindlela le'to tala. Hi ta kamba laha e tindlela tinwana ta tona.

SOLE.

1. Sole ri rhiyiwa e ndzeni ka mati e ku phasa e tinhlampfi.

Ri lukiwa hi nhlanga. Ri fana ni sirhanga kumbe e nteve ku lukiwa ka rona. Ku lukiwa-- e xitlhandla xi vekiwa rhengwe laha nonwini wa kona, hala ndzhaku ri hlanganisiwa kunene. Ku na le'xitsongo e ndzeni, xona tinhlanga ta xona ta hambana le ndzeni, leswaku loko nhlampfi yi enghenile yi nga ha swi koti ku tihela. Sole ri phasa tinhlampfi to tala hi nkarhi kumbe xikanwe.

2. Xirhanga.

Xirhanga na xona xi endliwa kukotisa sole. Matshanweni yo hlanganisa hala ndzhaku xo bohiwa kunene. Xona a xi rhiyiwi, munhu wo dlomuta, loko a phasile kumbe a khomile u to yi twa kutani a khoma.

3. Tavala kumbe vutavala.

Rona ri lukiwa hi tingoti le'to lala; lomu makumu ku veheriwa tinhlanga kumbe e timhandze,--- e tinhi le'to leha leswaku ti ri tiyisa. Laha makumu tinhi leti ti hlanganisiwa ku boheleriwa rinhi ro khoma ha rona. Rona munhu wo famba a dzima kutani loko tinhlampfi ti ku ti hambana na yena ti tsutsuma to ngenhisa tinhloko, loko ti ku ta tihela to khomiwa malaka.

4. Nkukuto (ku kukuta, kumbe ku tsheva)

(a) Ku ni ximudyana le'xi fanaka ni musuzwana le'xi vuriwaka bvimba, ku tshoviwa switluka swa xona swi veketeriwa ku hingakanya e nambu. Loko swi hlangene va vona leswaku swi tlakukile ku ringana, va sungula ku kukuta kumbe ku tsheva. Loko va fikile laha va vonaka leswaku va khomile, va vuyela tlhelo ti susumeteriwa e ribuwini, ti humeseriwa e handle.

(b) Noeka (kumbe le'xi nga nguvu) wa tirhisiwa, unwana a khoma hala unwana hala, va fambisa xisweswo va ri karhi va kukuta, loko va phasile va tsavula.

5. Ku copa hi ntlhavo.

Lebyi i vurha. Nseve wa kona i ntlhavo le'yo leha yi lumeriweke e rihlangeni ro koma. Swi fanela ku lundziwa swinene leswaku rihlanga leri ri nga ti arisa nseve kumbe ntlhavo leyi e ku nghena e matini. Loko munhu a vona e nhlampfi wo fula. Swi endliwa e matini la'ma tsongo.

6. Ku-Nyuva (dive).

Munhu wo nyupela a ya hansi a khomile ntlhavo ni mfundzu--- (ngoti yo hulela e ka yona). Leti a ti vonaka wo tlhava a hulela e mfundzwini. Loko a tshuka a hlangana ni ngwenya wo tlhava nhlampfi a yi nyika, a ri karhi a famba a ya e mahlweni a ko a vona leswaku mfundzu wa yena wu tele a huma e matini. Loko munhu a huma kona mahlo ya yena ma vonaka ma karhatekile swinene hi mati; na yona mhaka yo hefemula i mhaka leyi la'va namuntlha va nga kotiki ku yi twisisa; kambe a swi endliwa, swa ha endliwa ni sweswi kwale matikweni ya milambu le mikulu. Vembe (Limpopo R.)

8 7. Ku pyopyisa (dakwisa)

Loko mativa ma ri ni mati matsanana kwale matikweni ya Va-Tsonga, a va dlaya tinhlampfi hi ku ti pyopyisa.

(a) Ku khandliwa makamba (mahanti) ya nxungunxungu ma cheriwa lomo e ndzeni ka mati, va dunga (hakasa) mati leswaku ma hlangana ni murhi lowu. E ndzhaku ka nkarhinyana tinhlampfi ta pyopyiwa ti sungula ku phaphama, va tsavulela.

(b) Swa ha fana ni lo'wo rhanga, kambe murhi wa kona i phombye. Rhanga ra wona ri fana ni ra dema, ra khandliwa na rona ri petiwa kona e matini. Ndzhaku ka nkarhinyana ta pyopyiwa, ti phaphama, va tsavulela.

8. TOVE.

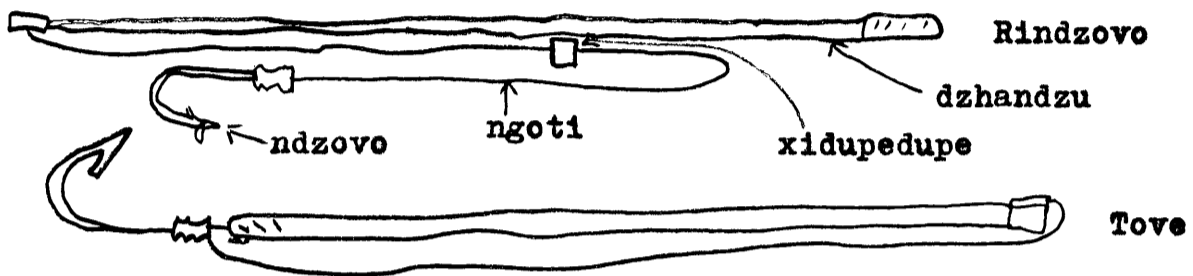
Tove ri fana ni rindzovo le'ri lumeriwaka e nhongeni le'vi ringanaka ku leha ka munhu. Laha rindzovo ri tlhomiwaka ku fika kona, ku sala xiphepherhele, ku lundziwa ringoti le'ri boheleriweke hala tlhelo rinwana ra nhonga. Na kona ra lundziwa. Vanhu va enghena e xidziveni va tele, ku suka tlhelo rinwana va kongoma ka rinwana va tamele matove, va famba va ri karhi va hakasa hi wona e matini, va ri karhi va tlhava leti va ti kumaka. Loko nhlampfi yi tlhaviwile yi ringeta ku tsutsuma, yo hlomula nsimbi munhu a sala a khomile nhonga a koka ha yona.

Ntirho lowu wu ni khombo hikuva nkarhi wunwana vanhu va tlhavana, kutani leswi tove ri nga ni ngove, vo xeka tinyama leswaku va kota ku hlomula; na swona a swi endleki ku famba munhu a ri swakwe a ya hakasa, hambi va ri vambirhi tinhlampfi

ti ngo hambana na vona ti ya tlhelo rinwana; kasi loko va tsangile a ti na laha ti nga va hambukaka ha kona!

9. Rinzovo i ro ringela ha rona, (ku tlomutela) ri hambana ni tove hi leswi ri nga hava mutwa hala ndzhaku. Kwalaha ka xiphepherhele hi kona va lundzaka ha kona.

Rinzovo ri fanela ku tlhomiwa xo dyisela (bait), e xikarhi ka ngoti ku boheleriwa xidupedupe, ku pima ku enta ka

mati ya xidziva laha ku ringeriwaka kona. Hi leswaku xidupedupe xa tshinetiwa.

9 xo dyisela. Swidluwani, mindzhungulu, swi nga dyiseriwa hi vuswa, kasi nhlampfincila, gentle, (nwagere, getlwani) nwenge ni rimbale swi seriwa hi nyama----nxikwa, mintlambya, timbeva; dzagwa ni xihoko tona ti phasiwa hi sole, a ti dyeli. Nwenge ni xihoko ti leva ngopfu.

Ku hlota swihari. (Hunt)

Loko ku ya hlotiwa, ncina ya rhambiwa. Vanhu va muganga va byelana leswaku hi siku ro karhi va huma va ya hlota. Hikwavo la'va nga ta huma va tilungisa. Majaha, vafana, vavanuna, va tilungisa, ku tekiwa minteve, mavurha, matlhari, swigiya ni timbyana---(va hlakarheta, va kunga, va lotta ni ku entshemurisa). Loko va ku mundzuku hi ya hlangana e ndhawini yo karhi, kunene va ta ya hlangana kona wa ha ri moxo swinene. Mhaka yo rhanga ku hlawuriwa mulotswi (mufambisi wa timbyana hi noti ni khwela). Va sungula ku hlota wa ha ri mpundzu swinene, vutila bya swihari byi nga si un^guka, timbyana ta ha swi kota ku landza.

Va vona misoko ya tinhleti va siva hi minteve, va yima ni mavurha, ni matlhari, timbyana tona ti sungula ku hlota. Va copa, va tlhava, va ba hi swigiya (swigombo); tinwana ti enghena e minteveni ti phasiwa, ti dlawa. Tinwana ti tsutsumela e handle ti enghena e swihlahleni, va hlongola, ba tsanga (rhendzela) xihlahla. Tlhelo leri yi humelaka ka rona ra huweleriwa---Hi yoleyo, e Vuxeni, Vupeladyambu, Nwalungwini, Dzongeni. Wa cho---ndzi dlele, ndzi wa marhwala, (huhula). Yoleyo u ta rhwala. Loko yi yevuriwa u ta huma ni xikonokono ni ncila loko yi ri nhleti; kasi loko xi ri xihari le'xikulu u huma na xihlana kumbe e voko. La'vanwana va kuma minhluvi yo va lawula ha yona.

Loko xihari xi tlhaviwa xi tsutsuma xi hlongorisiwa, nwini wa mbyana le'yi nga ta ya xi khoma u ta huhula xirho--- voko. Loko ku hlota ku herile va ya e nambyeni va ya hlamba, va muka. Va hlengeletana e mutini unwana lowu va nga wu hlawula, va ya sweka kona mikuva ya tinhleti ni swioso swa swihari le swikulu---swivindzi, tinhlanga ni swisohesohi swi dyiwa hi vakulukumba; va ri vafana loko va dya swona va nga endla mintlunya va nga koti ku dlaya swinwana swihari.

Loko va hangalaka, la'va nga dlaya ngopfu va pambulela la'va nga dlayangiki nchumu, va nga ti tshuka va endliwa maswele; swele: ku vuriwa munhu lo'wo ka a nga koti ku dlaya swihari. Ha kanyingi munhu lo'wo tano va ri u khumile; tinhonga, ni matlhari ni swinwana leswi a swi tirhisaka swi tlulatluriwa hi vavasati! Hikokwalaho ku vekiwaka siku ra le mahlweni ro huma ncina leswaku vanhu va ta tibasisa va tenga. Timbyana le'ti nga kotiki ku landza vutla ti dzahisiwa e xibaha, ti entshemula.

Loko ku dlayiwile xivandza (yingwe kumbe nghala) swioso swa si ku lero swi ta ya dyeriwa e ndhuneni (ndhuna). Siku leri ku fambiwa hi muhuvo, ku yimbeleriwa risimu ra hosi;-- (wena okuyeka indhabazomkhonto--haaa ha)

Vanhu loko va twa e risimu leri vo swi tiva xikanwe leswaku ku dyayiwile e xivandza, kwalaho vavasati va ba mikulungwani.

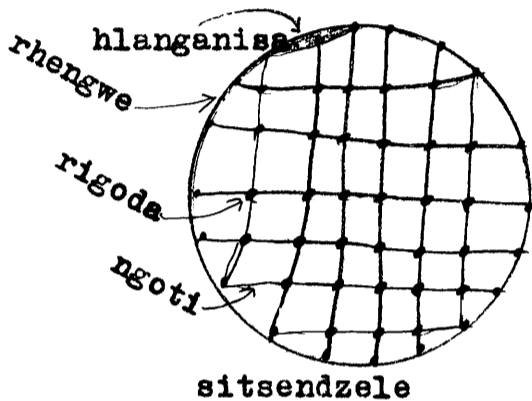
Swihari swi rhiyiwa hi vavanuna, hikokwalaho hi nga si fika kona hi fanele ku sungula e ku sunguleni. Vafana va sungula ku rhiya va ha ri vatsanana; va kula va ri karhi va tolovela ku rhiya. Vanwana va teka vudzimba kwalaho. Vafana va sungula hi ku rhiya ni ku phasa swinyenyana. Swinwana swa swona hi leswi; s swindzingiri, tintaka, masowa, (majekerhwa), ndzeyana, matuva, ni swinwana leswi hi nga ta swi vula e ndzhakunyana. Loko va kula va ri karhi va tolovela ntirho lowo va ta kokeka leswaku va ko va ya va vadlayi va swihari.

Swindzingiri swi rhiyiwa e swisakeni swa swona. Rigoda ra kona ri pimiwa hi ku enghenisa xintihwana le'xitsongo, hi xona xi ringanaka nhloko ya xindzingiri. Ku tala ku rhiyiwa hi vugoda bya tihomu. Rigoda loko ri lukiwile (swuriwile), ri endliwile e vurimu, ri boheleriwa e rinhini kumbe e ritlongweni, kutani rinhi leri ri tlhomiwa e ku hingakanya e nomu (nyangwa) wa xisaka, rigoda ri sala ri nembelele kwala nyangweni ri
 11 lunghisiwa swinene leswaku loko xi ku xa enghena xo nghena na rona. Loko xi ku xa huma rona ri ri e nhanwini xi phasiwile.

Vakhale va te (Nhlampfi hi ya mangheno), kutani loko mufana a phasile xinyenyana xi fanele ku nyikiwa tata wa muni. Hi leswaku xinyenyana xo rhangwa xa vudzimba bya yena hi xona le'xi nga xa tata wa muni! Loko tatana a oxa ni ku dya e xinyenyana lexi a nga xi dlayeriwa hi nwana wa yena hi nga anakanya ni ku twisisa e ku tsaka lo'ku nga kona e mbilwini ya yena; na kona hi nga twisisa ku tiphina hi ku tsaka lo'ku nga na mufana loko a vona tata wa yena a dya e xinyenyana lexi a tivaka leswaku hi yena loyi a nga nwi dlayela xona!

Ntaka loko yi ri e xisakeni yi rhiyiwa hi rigoda leri ri ringanaka e ku enghenisa khudzu (ritiho le'rikulu). Rigoda ri boheleriwa e rinhini ri tlhomiwa ku hingakanya e nomu (nyangwa) wa xisaka; rigoda rona ri sala ri ri karhi ri nembelela ri sivile nomu. Loko xi fika xi enghena xo enghena na rona, kumbe loko xi nga phasiwi loko xi enghena xi nga phasiwa loko xi huma.

Tinyenyana hikwato le'ti thelaka ti tala ku rhiyiwa hi switsendzele. Xitsendzele xi endliwa hi nkhave lo'wu petsiwaka wu erdla rhengwe. Rhengwe leri ri phambhiwa hi tingoti hi laha swi vonakaka ha kona e xifanisweni, masuku ku boheleriwa vugoda le'byo koma kumbe le'byo leha ku ringana swinyenyana leswi rhiyiwaka le'swi thelaka e ndzhawini yoleyo. Kambe vugoda a byi hlawuli, le'xikulu xinyenyana xi nga phasiwa nenge hi rigoda le'ritsongo, kumbe xi phasiwa e nhamu hi rigoda le'ri kulu le'ro leha.

Laha xi rhiyiwaka kona xitsendzele hi laha ka misava le'yi ntshunxekeke; xi tshikitshiwa e hansi ku sala ku vonaka e vugoda ntsena. Vugoda lebyi byi endliwa hi vunjhinjhi bya tihomu. Loko xi tshikitshiwile vugoda bya yimisiwa leswaku loko swinyenyana swi famba-famba

kona swi ta phasiwa. Ku tsheriwa swo vitanisa loko swi thela e rivaleni. Loko swi thela e xivuyeni xi tshikitshiwa e mungwini wa mavele vugoda byi sala byi te dzavanana, byi la ngutele le'swi nga ta ta swi ta byi pfuka. Loko tinyenyana ti ta e ku handzeni ta phasiwa...Matuva, ndzeyani, tinhwari, ni switsatsataa.

12

Nkarhi wunwana loko rikhozana ri vona xinyenyana xi buba ri tala ku ya kona ri lava ku ya kulula (teka nyenyana le'yi phasiweke) ha kanyingi na rona ri tala ku phasiwa, ri dlawa.

Nhlakahla (xiyakayani, xirhakarhani) i vana va ximudyana xinwana le'xi tsondzelaka minwana mirhi. Xi veka e vana la'va fanaka ni marhakarhaka, kambe va ni swibundzwana. Loko swi vupfile swo tswhuka swi ku dzwuuu; na swona swi dyiwa ngopfu hi tinyenyana leti: Bokota (byitana, phyandlana) nkorho, myakayaka, nkwenyana, khwezu, ndlhazi, ni swinwana le'swi fanaka na swona. Loko vafana va vona swirhakarhana swi sungula ku vupfa, va kha hikwaswo va ya tselela e hansi masuku swinyenyana leswi swi sala swi swi pfumala. Kutani va kuma nkarhi wo rhiya. Va teka swinwana swa swona swirhakarhani leswi, va ya rhiya hi swona. Va rhiya hi leswi va nge i swiyindlwana rinhi le'ri pandziwaka ri engeteriwa tinwana, ku vakeriwa xirhakarhani e xekarhi, ku

bohiwa henhla ni le hansi, kutani ku siviwa t'inyangwa le'ti saleke hi vugoda, kumbe ku rhiyiwa hi ntlhamu. Swirhakarhani leswi swi hayekiwa e henhla ka mirhi. Na wona ntlhamu wu rhiyiwa hi ku hundlela nkhavei wunwana lo'wu nga ta va ntlhamu, ku tlhomiwa xirhakarhani e rinhini xi tsemiwa hala henhla kutani ku rhiyi ntlhamu lowu mantantana wa wona a hundzaka kwala henhla ka xirhakarhani. Loko xinyenyana xi vona xirhakarhani ku tswhuka xi ku xi ya e ku dyeni, loko xi tshamisa e henhla ka mantantana ntlhamu wu to wachuka, xinyenyana xi phasiwa. Mantlhamu leyi ni swiyindlwana le swi swi rhiyiwa swi sukeriwa, munhu a ta hi ku ta kamba. Loko swi phasiwile va kulula va tlhela va rhiya kambe. Kambe leswi swa hlwela. Ndlela yo hatlisa hi loko va rhiya tlhelo rinwana, va suka va ya hlongola swinyenyana swi ya hala va nga rhiya kona va sala va rhiya hala kunwana. Loko va ya kulula hala swi ya hala va nga rhiya kona; loko va ya kulula hala na kona swi ya hala ku nga rhiyiwa na kambe. Swi fambisa sweswo sweswo-sweswo, va phasa le'swo tala hi ndlela yoleyo.

Vurimba

Ku rhiya hi vurimba swi lava ku fana ni ku rhiya hi swirhakarhani. Vurimba i vana va murhi wunwana lo'wu milaka e tintshaveni ta lomu ka tinkanghala. Vana va kona va fana ni tindzoho, i swirhungulutwana. Loko byi khiwile, bya phonyeteriwa tani hi tindluwu. Kambe khamba ra kona ra nononwaha, kutani loko ri fayiwile, le'swi nga e ndzeni hi byona vurimba. Loko ku rhiyiwa hi vurimba ku tsondzeriwa rinhi hi vurimba, kumbe ku tsondzeriwa rihlamalala, kutani ri ya vekiwa laha swinyenyana swi tshamisaka kona-e byanyini, e mirhini ni le swi-midyanini laha swi tshamisaka kona loko swi lava ku thela, e ndhawini yinwana kumbe ku nwa mati e nambyeni. Loko munhu a rhiya ndzeyani wo languta laha yi tshamisaka kona e byanyini a boha mafundzu, kutani a vitanisa hi khwela. Loko yi fika yi ku mbili, le'swi nga tshamisa e henhla ka vurimba loko swi ku swa suka vurimba byo namarhela milenge; masuku loko swi buba byo namarhela ni timpapa (tinsiva ta timpiko) masuku swi phasiwile swi to dzooo. Loko

munhu a veketele tinhlamalala le'to tala, u phasa e swinyenyana swo tala hi nkarhi. Swa endleka leswaku munhu e rhiya hala ni hala---hi leswaku a rhiya e tindhawini to tala. Loko swi ya tlhelo rinwana le'ri rhiyiweke ku ta ya sala swinwana, loko munhu a ya ka tlhelo le'rinwana ku ya kulula swi ta hahela e ka le'rinwana, kutani hikwako laha swi fambelaka kona ku sala swinwana. Hi ndlela leyi munhu wa swi kota ku tata e mbita hi swinyenyana. Vurimba bya swi kota ku rhiya e swisakeni ni le mirhini ya mihandzu tanihi---xirhomberhombe, nkuwa, ntoma, nhlampfu, nyiyi (nyiri) ni minwana mirhi ya minandzu le'yi dyiwaka hi swinyenyana. Loko rihlamalala ri te pyiii hi tinsiva, ti nga ha suseleriwa ri tlhela ri rhiya. Kambe loko swi vonaka leswaku vurimba bya kona byi herile matimba rihlamalala lero ro cukumetiwa.

Mintlhamu yi rhiyiwa e hanshi ni le henhla ka mirhi.

(a) Mintlhamu ya le henhla yi rhiyiwa e swisakeni ni loko ku rhiyiwa hi swirhakarhani. (b) Mintlhamu ya le hanshi yi nga rhiyiwa e matshangaveni ya timanga.

Loko munhu a rhiya e henhla ka murhi e xisakeni u languta nkhave lo'wu nga e kusuhi ni xisaka a wu hundlela ni ku wu khutulela, masuku a bohelela ngoti e makumu a rhiya ha yona. Swi endliwa ngopfu e ka swisaka swa matuva, mabokote, ni swinwana swinyenyana le'swi akaka swisaka le'swo ahlama. E swisakeni leswi mantantana wa kona u fanele ku tsemakanya xisaka leswaku loko xinyenyana xi ku xa tshamisa ntlhamu wu to wachuka. Na kona loko ku rhiyiwa hi xirhakarhani xo tsemiwa hala henhla xi tlhomiwa e phanyini masuku ku rhiyiwa ntlhamu, rithathe (mantantana)

14 cont.

ri tsemakanya e henhla ka xirhakarhani. Loko xinyenyana xi fika xi tshamisa e henhla ka mantantani ntlhamu wu to wuchuka wu xi ntswinya (phasa). Loko yi ri le'yi rhiyiwaka e hansi yi angamela tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Yona yi rhiyiwa e matshangaveni ya timanga. Kona ku nga vitanisiwa hi tindzoho ta mavele ni timanga. Na kona ku nga rhiyiwa e mafusini, ku tsuvuleriwa ku endla swindledyana, masuku mintlhamu yi rhiyiwa kona.

Tinghoda ti rhiya tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Switsatsatsa tinwhari, timhangela, ni tinwana tinyenyana le'ti fanaka na tona. Ni lomu ka tindlela le'ta khale ta dlodloma, hikokwalaho munhu wa swi kota ku rhiya kona. Tinghoda ta kona a ti fani, ku ni le'tikulu, le'ti tlakukeke ku ringana tinyenya le'tikulu, ni le'titsongo ku ringana tinyenyana le'titsongo. E tindleleni leti ku famba ku cukumetiwa tindzoho ta mavele--- swifaki, maxalani, xivelenhlampfu ni manwana mavele. Loko nyenyana yi tshuka yi vona ndzhoho yi covolota yi ta landzisa sweswo yi ko yi ya fika e rigodeni yi phasiwa. Mhangela yi tlharihile ngopfu; a yi tali ku phasiwa, hambi swi ri tano, ngopfu loko rigoda ri rhiyiwile khale, ya ntswinyiwa (phasiwa).

Vafana loko va tshika ku rhiya tinyenyana va rhiya e mimpfundla. Hi kona loko va ta sungula ku va vadzimba (vadlayi va swihari). Tinxaka ta mintlhamu leyi va yi tirhisaka ku rhiya e mimpfundla ti tele. Ku ni ntlhamu wa xitlhandla, hi leswaku mantantana wa kona i xitlhandla. Loko mpfundla wu ta wu ri karhi wu khana, wu tsutsuma hi xindledyana le'xi sasekisiweke, xi nyunyeteriweke ni nkuma matlhelo mambirhi ya ntlhamu, wu fika wu nghena wu ba xitlhandla ntlhamu wu wachuka wu wu ntswinya, hambi, mi~~ko~~lo kumbe xisuti. Ntlhamu lo'wo tano wu ni tingoti timbirhi le'ti endliweke vurimi, tona ti hlanganisiwa tlhelo le ri ku nga

ta boheleriwa e mhandzeni ya ntlhamu. Loko wu rhiyiwile ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana, ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana. Xitlhandlelwa xona xi le xikarhi. Swa endleka nkarhi wunwana leswaku mpfundla wu phasiwa hi tingoti timbirhi yinwe e nhanwini yinwe e xisutini.

Ntlhamu lowu ku dzimiwa kumbe ku beriwa tinhi ta mune timbirhi hala ka ndlela timbirhi hala ka ndlela. Mhandze ya hala ni ya hala ti hlanganisiwa hi timbalelo timbirhi, kutani loko ku rhiyiwa ngoti yi hundza e xikarhi ka timbalelo leti leswaku loko ntlhamu wu wachuka wu manyela e mpfundla kona. Loko wu ri ntlhamu lo'wu nga ni matimba swinene, mpfundla wu fa xikanwe wu omela kona. Loko munhu a ya e ku kambeleni wo vona hi xisuka pesuu. Timhandze leti timbirhi ta timbalelo e henhla hi leswaku wu nga ti kota ku hundzuluka wu luma hi meno wu tsema ngoti.

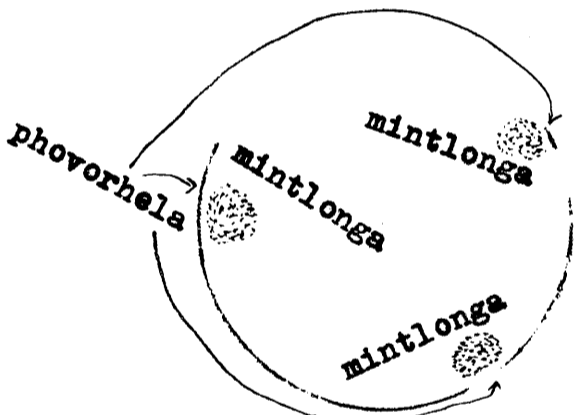
Timhunti, tinhlangu, ni timbavala ti rhiyiwa hi tinghoda. Tinghoda ta kona ti fana ni ta tinyenyana le'ti dlodlomaka. Swi hambene ntsena hi leswi swihari swi nga swikulu kutani na tona tinghoda ta kona ti fanelaka ku va le'tikulu. Mintlhamu wu ri ni matimba wa yi khunga mhunti, wa yi khunga mbavala, wa yi khunga nhlangu. Tinghoda ti rhiyiwa e mintileni lomu swihari leswi fambaka kona. Swi phasiwa e nhamu (ri tlimba e mikolo). Loko xihari xi ri ni nkwikwirimba ra tlimba xi fa.

Swihari leswi ni swinwana le'swikulu swi phasiwa kambe hi ndlela ya marindzi la'ma dzimeteriweke e maphanyi le ndzeni, maphanyi (mintlonga) mintonga--Zulu origin) lawa ma vatliwa hi mirhi leyi --nsimbiri ni nxanatsi. Ku ceriwa rindzi ri hingakanya laha swihari leswi swi fambaka kona. Misava yi cukumetiwa e kule swinene. Mintlonga le'yi pomiweke e vutsulu yi tlhometeriwa kwale ndzeni yi langutile e henhla leswaku loko xihari xi wela lomo xi wela e henhla ka phanyi xi tlhaviwa. Loko xi ri xihari le'xikulu hambu xi ngo kota ku huma xi famba xi ta landziwa xi ya kumiwa laha xi nga fela kona. Le'xitsongo xona a xi ki xi ringeta ku ya kama helo (kule), ha kanyingi xo omela kwalaho. Mintlonga leyi yi nga rhiyiwa ni le masinwini. Nsimu yi fanele ku biyiwa swinene hi rihlampfu le'ri yi rhendzelekelaka. E rihlampfu leri

16

a ri fanelanga ku fana hikwako, ku fanela ku va ni lomu ku fambaka ku phovorhela. Ha kanyingi loko xihari xi fika xi kuma leswaku ku biyiwile, xo famba hi rona xi kamba ni ku xiyisisa loko xi nga kuma laha xi nga enghenaka ha kona. Loko va vona laha xi tlulelaka ha kona va tlhometela mintlonga hi le ndzeri, leswaku loko xi tlulela xi ta ya wela e henhla ka ntlonga (ntonga). Kunene swa endleka leswaku loko xi ta xi fika xi tlulela xi ta ya wela e henhla ka ntlonga xi tlhaviwa. Masuku loko xi ko xo tlhaviwa hi kona ku hela ka xona.

Loko swi ri le'swi fambaka hi mintlhambi, loko munhu a langutile a kuma laha swi tlulelaka ha kona u to tlhometela yona mintlonga maphanyi lawa ya mirhi le'yo tiya--nsanatsi ni nsimbiri. Ndzimba loyi a nga rivali ku poma mintlonga ya yena hi vutsulu hikuva e handle ka byona a nge tali ku kuma nehumu; hikuva hambu xi lo tlhaviwa xi nga famba kutani ku nga humeleri nehumu, kasi loko phanyi ri totiwile (poma) vutsulu hambu xi famba xi ta ya fa.

Nsimu le'yi rhiyiweke mintlonga.

Mintlonga leyi ya swi kota ku dlaya na yona ndlopfu. Hambu leswi xi nga xihari le'xikulu loko xi ko xi tlhaviwa a ka ha ri na ndlela yinwana loko ri nga ri rona rifu ri nga ta tsema e timhaka.

Ndlela yinwana yo dlaya e swihari hi marindzi la'ma rhiyiweke e mintlonga

(mintonga Zulu) hi leyi: Loko

marindzi ma ceriwile mintonga yi pomiwile vutsulu yi tlhometeriwile e ndzeni ka khele ri va ri funengetiwa hi byanyi, vahloti va ya va ya hlongorisa swihari va swi kongomisa kwale ku nga na marindzi leswaku swi ta ya wela kona va dlaya. Kunene loko swi ta hi ku tsutsuma va ri karhi va ri e ndzhaku ka swona swi fika swi hojomela swinwana va ta dlayela lomo, kasi swinwana swa swi kota ku huma swi ya dlayeriwa e mahlweni.

MADZIYO.

Swihari le'swikulu ku fana na ndlopfu a swi koti ku phasiwa hi ntlhamu. A ku na nehumu wa matimba lo'wu nga vekiwaka

lo'wu nga kotaka ku phasa ndlopfu. Hikokwalaho tindlopfu ti rhiyiwa hi dziyo. Ntlhamu wa kona wu ni khombo siku rinwana. Masuku loko vanhu va rhiya madziyo mhaka ya kona yi fanele ku yisiwa e ka mukhulu (vuhosini) kutani va ka Mukhulu va ta ba nyiwa leswaku tlhelo ro karhi ku ni madziyo vanhu va nga ha famberi kona. Mhaka leyi ya nyiwa yi endleriwa ni mundzuku leswaku loko ku tshuka ku humelela mhangu mhaka yi ta tivulavula; hi leswaku a yi nga ha karhati hikuva vuhosi byi ta va byi yi tiva. Vadzimba va languta laha tindlopfu, tinyarhi, timhofu timhahamhala, tinyala, tihongonyi, timhelembe ni swinwana swihari le'swikulu swi fambaka kona. Loko va kumile mpfutla (ntila) va landza va lava laha va nga vekelaka kona e ntlhamu. Loko swi tshuka swi ya hundza e hansi ka murhi e rhavini le'ri laxeke, va lungisa kona leswaku va veka e ntlhamu kona. Va cela e xikhedyana laha loko xihari xi fika xi hoxa e nenga xi nga ta ku khojo, masuku mantantana wa kona o ta tsemakanya kwalaho. Va tsema e xipombondzwana le'xi nga ni ntikelo xi lumeriwa xiketse (xidlayi) le'xi pomiweke vutsulu. Ngoti le'yi rhwalaka e xipombondzwana lexi yi famba ni rhavi ra murhi yi ko yi ya fika e nsinyeni, yi ya e mahlweni ku ya fika e xikhonkhwani le'xi nga ta phiningeja (hayeka) mantantana; xipombondzwana xi lavene swinene ni xikhedyana laha mantantana a nga kona, leswaku loko xihari xi kandziya kwalaho xipombondzwana lexi xi wela e nhanwini ya xihari, kasi loko a ri munhu xi to wela e nhlokweni. Loko ku rhiyiwile ku tshikisiwa sweswo.

Ndlopfu, kumbe xihari xinwana ntsena, yi ta ta yi ri karhi yi tifambela masuku loko yi fika yi kandziya mantantana yi ta va yi tivangele lumba (kharha - Suto origin), xipombondzwana xi to ndzi vuyile, xo fika xi bela xidlayi (xiketse) e nhanwini, masuku leswi xi xi nga lumeriwangiki ku tiyisiwa, xi ta ya wela e kule xihari xi famba ni xiketse. Vutsulu byona byi ta va byi ri karhi byi endla e ntirho wa byona. Loko xi ri xihari le'xikulu, xinwana xa le'swi vuriweke kwala henhla, xi nga swi kota ku khuguka xi famba kambe xi ta ya fa e mahlweni. Ntsena loko xi ri xa le'switsongo xi tala ku fela kwalaho. Loko va ya e ku

kambeni va ya kuma wu wachukile va ta landza hi nkondzo va ya xi kuma va yevula.

Hilaha hi hlamuseleke ha kona leswaku nkarhi wunwana madziyo ma ni khombo swa endleka leswaku loko munhu a ku u ya e ku kambeleni a ya kuma leswaku u dlele munhu. Munhu kunene a nga ki a swi kota ni ku suka wo tala ku wela kwalaho a omela kona. Loko munhu loyi a nga rhiya e ntlhamu lowo a kuma swi ri tano, mhaka ya kona hi ku tsutsumela e ka mukhulu a ya vika mhangu leyi, kutani va Vuhosi hi vona va nga ta vitana vini va nhloko va ta va byela mhaka leyi ni leswaku va ya teka nhloko ya vona va ya hlayisa (lahla). Sweswo loko swi herile, vavangi va mhangu va wu tiva nawu, va ta fanela ku ya riha hi wanhwana, masuku loko nhwana loyi a hlopile, loko a kuma nwana wa mativula, variheriwa va ta fanela ku ba ntsengo va ya lovola, leswaku vana va munhu loyi va ta va vana tani hi vana vanwana, ba nga vi
18 manhlonga, hikuva vana va velekiwa hi xuma. Loko wansati a nga lovoriwanga, vana va yena i manhlonga; a va na tifanelo ta vana vanwana e mutini. Xweswo loko swi endliwile, swi herile, va ri: (Nwambakadzi a yi rihwi) hi leswaku kuriha sweswi ku herile ku sele ntsena ritswalo. A va ha rihanga, lo tekiwa tani hi vanwana vavasati. Vuxaka bya ku tswalana byi tiyisiwile kwalaho. Mhaka ya ku riha a yi nga ha tsundzukiwi ku ta tsundzukiwa ntsena rit ritswalo.

19

NGOMA.

Ngoma i rito ra hosi. Yi biwa loko ku ri ni mhaka le'yikulu ya tiko; Mhaka le'yikulu ya mfumo---tani hi (a) ~~hi~~ ku tivisa vanhu nyimpi (b) ku luma hlovo, (c) ku tivisa ngoma ya ku yimba. Ngoma yi vatliwa hi nsinya ya murhi lo'wukulu. Wu fanela ku va nsinya wa murhi lo'wo olovaka. Muvatla-ngoma, nkuhlu, ni minwana hi yona yi fanelaka, leyi ku toloveriweke ku vatla ha yona. Mhaka yo rhangana i ku lava nsinya wa murhi, masuku loko wu kumiwile wu tsemiwa. Masuku wa pulukanyisiwa ku ringana ku leha ka ngoma; kunene yi tlula ku tlakuka ka tshuri, yi talal ku ringana ku fika e xifuveni xa munhu loyi a kuleke ~~ka~~ ku ringana,

hi leswaku munhu loyi a nga lehangiki na swona a nga komangiki. Yi vatleriwa kwala yi tsemiweke kona, yi rhwariwa loko yi herile. Yi vatliwa hi xihloka, mbatlo ni nsendzo. Yi vekerwa e xikhomo tani hi thunga. Yi kovotliwa hi nsendzo yi ri karhi yi gupiwa ni ku hariwa vundzeni hi gwengo. Yi vatliwa yi larisiwa hala makumu (xihansi), kutani ku ya va ni nomo lo'wutsongo. Laha nonwini ku boxeteriwa maxuva ya timhingu le'ti nga ta vamba dzovo. Dzovo ri petiwa e matini, ri olova swinene; masuku ri vambiwa. Ra swi kota ku tshanambuka, kutani loko ri oma ri ta khwanyana ri vambeka swinene. Yi yimisiwa hi tshaku loko yi biwa. Kumbe yi nga biwa ti etlele. Yi biwa hi nhonga; kasi e mikarhini ya tinyimpi loko hosi yinwana yi hluriwile yi dlayiwa ku tsemiwa voko ra yona hi le xikokolemi (xisungunu) ku biwa ngoma hi rona--- hi x'andla xa kona.

Ngoma a hi mhaka ya ntumbuluko e ka Vatsonga (Shangaans). Vatsonga va khale a va ri hava; kambe hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ni vamatiko lawa ma nga ni swilo leswi swa tingoma na vona va titekele yona, kutani la'va namuntlha vo kuma swo ngi i mhaka ya ntumbuluko kasi a swi tano.

Ndzhumba.

Ndzhumba wu fana ni ngoma kambe swi hambana ntsena hi leswi ndzhumba wu nga wutsanana. Wona wu biwa loko ku tlangiwa, hi leswaku loko ku tsakiwile. Loko ku ri ni mitlangu ni loko ku ri ni tikhomba, ku twakala hi yona mindzhumba leyi.

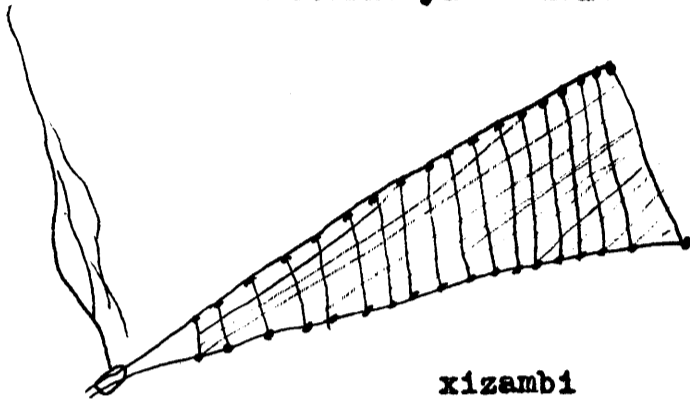
NCOMANA (plural---mancomana)

Mancomana ma fambelana ni swindzhumbana. Na wona mancomana ma vatliwa hi mirhi le'yi fanaka ni leyi ku vatliwaka Ngoma ha yona. Neomana i xilo le'xitsongo swinene, ni loko munhu a khomile hi voko wa swi kota ku ri yimba (ku ba neomana). Mavambela ya dzovo ma fana ni leswi ku vambisiwaka xiswona dzovo ra ngoma. Ku ni kucina matsomana, hi leswaku swa biwa swilo leswi loko ku ri karhi ku ciniwa. Swi tala ku biwa swi ri swimbirhi ---le'xikulu ni le'xitsongo (marito ya swona ma ri karhi ma nyiketana). Swilo leswi swi biwa ni ku ciniwa hi tinanga. A

swi tali ku biwa ni ku xiniwa ni nhlikanhi, kambe i ntirho lo'wu talaka ku endliwa ni vusiku. Ku beriwa la'va nga ni swikwembu; kambe a swi twali swinene loko kumbe swikwembu swa kona swi chava ku wa ni nhlikanhi, swi wa ntsena loko ku ri ni munyama. Kumbe va chava ku onha nkarhi wa mitirho ni nhlikanhi, kwalaho a swi tiviwi swinene.

21

Mitirho ya vakhale

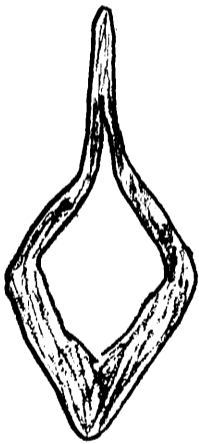

Tavala
vutavala

- xizambi
- ritsaringo
- Xitiringo = xivethelo
- xipendane
- ngwala

22

Swo fula (about Iron Smith)

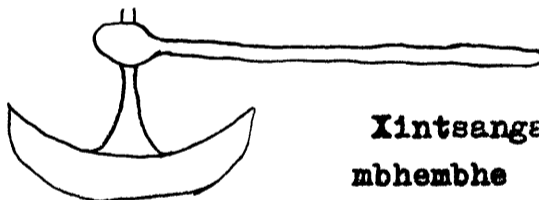

Xikomu

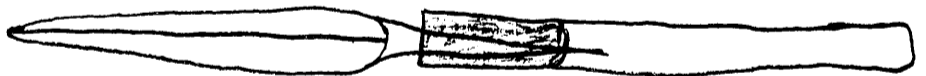

nsendzo

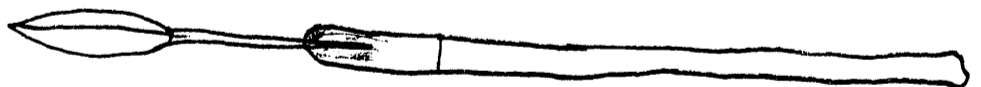
Gwengo i tlhari le'ri khotsiweke ri lumeriwa e ximbhinganini

Xintsanga
mbhembhe

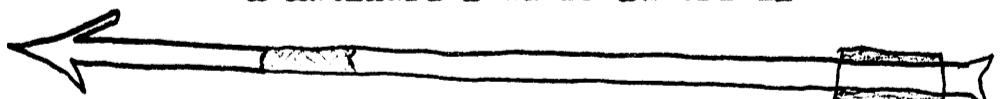

Tlhari

Tlhari

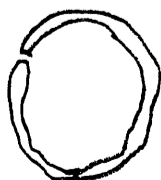
* Matlhari lawa ma lumeriwile *

Nseve wa tingove

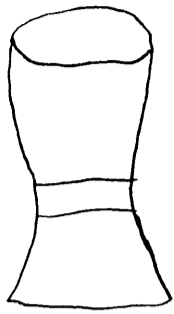
Nseve wo kala tingove

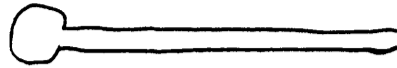
sindza

Rharingo

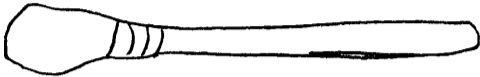
Tshuri

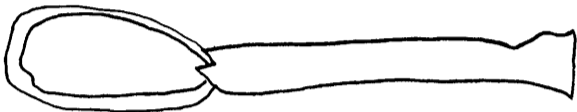
Nhonga

Xigombo (dukuza)

Musi wo kandza

Nkombe

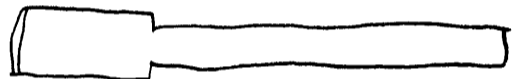
Mfaku

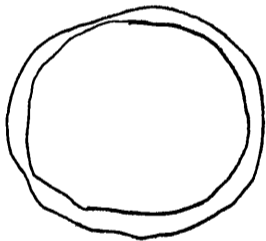
Ripheto

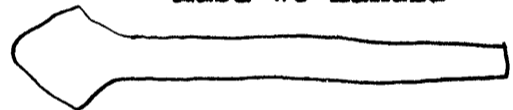
Xiphahu

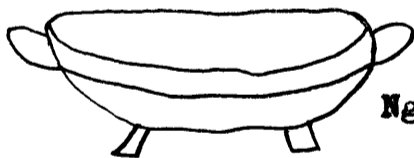
Musi wo kandza

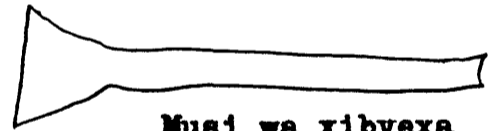
Ndyelo

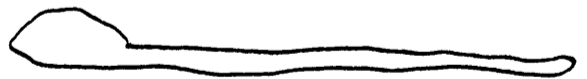
Musi wa xibvexa

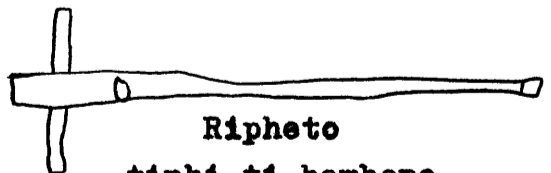
Ngqombho

Mbhinyi wa xikomu

Thunga

Ripheto
tinhi ti hambene

Ndzheko

Gombe

H.E.Ntsanwisi Lemana.

1 Ntirho lowu wo vatla wu endliwa hi vavanuna. Va vatla swo tala. TSHURI. Tshuri ri tirhisiwa ku tlhokola ni ku kandza e mavele. Ri tala ku vatliwa hi mirhi leyi... Nkanyi, mondzo, ntoma, nkenge, muvhangazi, mpfungurha, mbulwa, mbhesu ni minwana. Lomu yi pfumalekaka mirhi leyi hambi wu ri nkuwa wa tirhisiwa. Ku tsemiwa nsinya lo'wo lulama, wu pulukanyisiwa ku ringana ku tlakuka ka tshuri. Murhi wu nga ringana tshuri kumbe mambirhi, kumbe marharhu. Loko ri pulukanyisiwile, ri tsemiwa ri saseka hala hansi (tshaku) ni hala henhla. Ri vevukisiwa hi ku ri lema hala handle. Ri vekerwa nkhamo laha ko ndzengeneka. Loko va lava ku ri kovotla va tlhoma e risungunu e xikarhi ka rona, va bohelela ngoti le'yi nga boheleriwa e khala ku ringana ku ahlama ka tshuri kutani va rhendzelekisa va ri karhi va tsala. Ndzhaku va sungula ku kovotla ku tlhela hi ndzhati lowu. Ku tirhisiwa nsendzo ni mbatlo loko ku kovotliwa. Loko ri ri ra mondzo ra karhata hikuva wa nononwaha. Rona nsendzo ni mbatlo swo cela, kutani ku tshiveriwa ndzilo; loko wu nyekile, va tlhela va kovotla kambe, va tlhela va tshivelela kambe sweswo-sweswo ri ko ri hela (ku enta ku ringana). Loko ri herile va enghenisa gwengo va hala ku sasekisa e ndzeni. Va sasekisa e handle hi nkhamo, kumbe hi ku kenya-kenya; a ri tali ku endliwa mavala.

Tshuri ri famba ni musu wo kandza ha wona.

2. MUSI. Musu wu vatliwa hi mirhi leyi:.. Mudzuva, xilubarhi, Mondzo, Nkayi, hikuva ya tikela. Mpimo wa kona wu tala ku fika e xifuveni loko munhu a yimile na wona. Wu endleriwa e nhloko. Vona e papilweni laha yi longoloxiweke kona hi tinxaka ta yona.

3. MBHINYI. Mbhinyi i mhandze leyi ku lumeriwaka e xikomu e ka yona. Mirhi le'yi fanelaka ntirho lowu hi leyi:.. Mbahla, Xilubarhi, Ndzhopfa, Muhadamba; handle ka mbahla lowu wu tsemiwaka, wu pandziwa, wu leniwa vumbhinyi, leyi minwana vo languta lowu wutsongo va cela hi xikundzu xa wona, hi xona xi endlaka nhloko ya mbhinyi wa xikomu. Loko va lumela va boxa hi rhavingo le'ri hisiweke e ndzilweni, va pphatela kunene va ko va boxa. Na wona nsuka wa xikomu wa hisiwa loko xi lumeriwa.

4. RIPHETO.

Ripheto loko ri hela ku phaphiwa hi xihloka ro lunghisiwa hi banga kumbe mukwana. Ndzhaku ri boxiwa maxuva (timbhovo to nghenisa hi kona tinhi timbirhi le'ti dludlaka ni ku hlanganisa mapa leswaku ma nga phundzuli.) Timbhovo leti ti nga boxiwa tlhelo rinwe kumbe ti hambanisiwa. Maboxela ya kona ma kombiwile kwala swikombisweni. Ripheto ri vatliwa hi mirhi leyo tiya, leyo sihalala. Xiluvathi, Muhadamba, Mbahla, Nsihani, Mutlhwari ni minwana.

5. NKOMBE.

Nkombe wu tirhisiwa ku vondza vuswa ni ku hakasa swinwana loko ku swekiwa. Wu vatliwa hi mirhi le yi sihalalaka kambe loko yi nga kumeki vo tsema lowu va wu vonaka ku antswa; kambe sweswo swi ya hi ku hambana ka matiko. Nkombeko, Nkahlwani, Xihlangwa, Nkwakwa, Muvhangazi, Muhadamba, hi minwana ya mirhi le yi talaka ku laveka e ntirhweni lowu. Xitsalala xi tala ku vatla nkombe wo dya hi wona e vuswa. E ntirhweni lowu ku tirhisiwa mbatlo; hi yona yi kovotlaka ni ku sendza.

6. NDZHEKO.

Ndzheko wu vatliwa na wona hi mirhi le yi sihalalaka hikuva hi yona yi nga tiya. Ni kwala swi hambana hi matiko. Ndzheko wunene wu nga vatliwa hi muvhangazi kumbe nkahlwani; kambe loko munhu a nga khathali a ngo vatla hambani wo va nkanyi. Wu vatliwa ku kotisa loko ku vatliwa e tshuri; hi leswaku ku tirhisiwa switirho le'swi tirhisiwaka loko ku vatliwa tshuri. Wa khavisiwa loko wu herile. Loko va hetile ku tsala mavale hi laha munhu a lavaka ha kona ku hisiwa risungunu kumbe ntlhavu ku pfhateriwa ha yona. Wu nga khavisiwa ku rhendzelekela nomu ni le henweni (hono) (hono i xikhomu xa ndzheko). Xikhomo xi boxiwa kusuhi ni le makumu ku huleriwa ngoti yo hayeka ha yona.

7. THUNGA.

Thunga i xibye xo sengela lomo masi kumbe ntswamba wa tihomu. Thunga ri languteka tani hi xitshudyana. Hikwaswo switirho le'swi tirhisiwaka e ku vatleni ka tshuri swa enghena e ntirhweni lowu. Ra khavisiwa hi laha munhu a swi rhandzaka ha

kona.

26 8. NDYELO.

Ndyelo i xibye xo phamela swakudye e ka xona. Loko wu vatliwa ku tsemiwa nsinya kumbe rhavi le ro tsindziyela ra murhi ri pandziwa hi le xikarhi. Xiphemu xinwana ni xinwana xi endla e ndyelo. Wu pimiwa tani hi leswi tshuri ri pimisiwaka xiswona. Ku tirhisiwa mbatlo ku kovotla; na rona gwengo ra tirhisiwa loko munhu a swi rhandza. Mindyelo minwana yi endleriwa e tshaku; minwana yi endleriwa milenge tani hi ngqombho. NGQOMBHO wu endleriwa ni swikhomo.

Muvhangazi, Mbhesu, ni Nxenhe hi yona mirhi le'yi fanekelaka loko ku vatliwa swibye leswi.

9. XIPHAHO.

Xiphaho xi lava ku fana ni ndyelo kambe xona xi ni xikhomo (hono). Xikhomo xa xona a xi fani ni xa ndzheko; xona xi endliwa xiphepherhele, xi boxiwa mbhovo (xuva) yo hulela ngoti yo hayeka ha yona tani hi le'swi endliwaka e ka ndzheko.

10. GOMBE.

Gombe i nkombe lo wukulu, wo leha, wo hunga (hakasa) ha wona loko ku swekiwa byalwa. Wu vatliwa tani hi nkombe Mirhi yo vatla gombe ku hlawuriwa le'yo sihalala, wu ta tiya.

11. NHONGA.

Tinhonga ti ni tinxaka to tala. Mirhi le'yi tirhisiwaka yi lava ku fana; hikuva tinhonga ti laveriwa ku tiya ni ku saseka. Tinhonga tinwana ti endleriwa ku khoma (ku tiyisa mavoko) loko munhu a famba-famba; kasi tinwana ti ni ntirho wo tilwela loko munhu a pfukiwa hi vanwana kumbe a lwa ni xivandza, kumbe a dlaya e nyoka, kumbe a dlaya e xihari. Hikokwalaho swi lavekaka leswaku tinhonga ti vatleriwa ntirho lowu ti laveriwaka wona.

Xigombo xi endleriwa e nyimpi, hokokwalaho xi fanelaka ntirho wo lwa, ni ku tilwela ni ku dlaya. I ng nhonga yo koma, yo tikela, yo tiya. Mondzo, Nsihani, Xilubarhi ni minwana le'yo tikela yi endla swigombo. Xigombo xi ni nhloko tani hi le'swi kombiweke e xifanisweni.

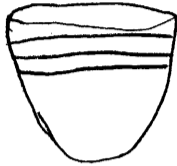
Nhonga yo tamela yona yi fanela ku saseka. Xa Yi vatliwa

hi xilutsi, xona xi rhandzeriwa ntima lo'wo ndzondzondzo. Nxenhe na wona wu sasekile ngopfu. Nhonga ya wona yi nga vatliwa yi endla nsombhonsombho kumbe yi tsondzeriwa hi nyoka; kumbe yi endliwa e munhu hala henhla kumbe e xikarhi. Munhu a nga va a khehlile xidlodlo. Muhlovo wunwana wa nhonga ku nga vatliwa e rimhondzo le'ri rhangeke hi ku fuhletywa e ndzilweni, ri khotsiwa, kumbe ri swekiwa kunene, kutani loko ri olovile ri khotsiwa. Ku nga vatliwa nkondzo wa xihari, kumbe nhloko ya mbyana, kumbe xilo xirwana lexi munhu a xi ehleketaka leswaku xi sasekile. Nhonga ya kona yi nga boxiwa na yona nhloko ya kona yi nga boxiwa, kutani ku endliwa e mhingu le'yi enghenaka e maxuveni la'ma boxiweke e ka tona hi timbirhi ka tona. Ti fanela ku sendziwa swinene leswaku laha ti nga hlanganisiwa kona ku nga vonaki. Na kona hala hansi laha ku helaka kona nhonga ku tlhomiwa rinwana rimhondzo, na rona ri vakeriwa tani hi le'ra le henhla.

12. MFUKU.

Mfuku yi chela fole. Yi tala ku vatliwa hi xitsalala ni minwana mirhi. Tani hi laha yi vonakaka ha kona e xifanisweni yi vatliwa yi siya hala nonwini ku larile, kutani ku hetisiwa hi ku boxa hi risungunu loko yona yi herile. Ti tirhiwa hi hala ndzhaku. Laha ku vonakaka ndzhati hi laha yi nga hlanganisiwa hi kona. Na yona yi kutsumbiwa hi xinsendzwana ni xigwengwana. Yi kutsumbisiwa xisweswo yi ko yi hela. Yi fanela ku sendziwa swinene leswaku ku nga ti vonaka laha ku nga hlanganisiwa hi kona. Loko yi herile yi fanele ku khavisiwa; ya kenya-kenyiwa, ndzhaku ku hisiwa e risungunu ku pfhateriwa ha rona. Yi herile mfuku, kutani yi nga tirhisiwa.

Ku ni mfuku leyi va nge i xipapa. Yona yi nga endliwa hi xidzobyana xa sengana (bale). Hambu xi ri xa swinwana swihari le'switsongo. Xidzobyana lexi xi tlhuvutsiwa swinene xi vupfa, kutani va chela kona fole. Loko va dzaha a va chuluri vo nunhwa kunene, ni loko va siyela munhu vo nwi nyika hi xipapa a nunhwa (ku nga ku koka hi tinhompfu). Ku pfala ka xona vo tsondzela hi ringhole le'ro lala, le'ri endleriweke xona xipapa

Nkambana wo
(Xihiso) sila
mbila, timanga etc.

xinkambana
xo xevela

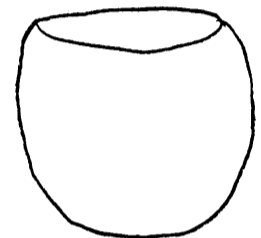
Nkambana
sabelo

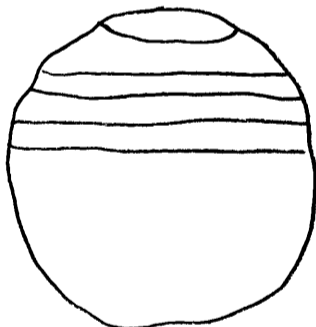
Khuwana

Xikhuwana

nhlambeto

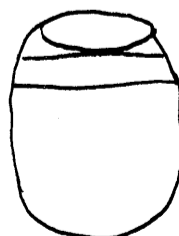
Nsimeko (mbita le'yikulu
ya byalwa)

xinhlambetwana

Jomela

jomela

xinkambana
xo sila fole.
- xirhengele -

Ku vumba i ntirho lo'wu endliwaka ngopfu hi vavasati e xikarhi ka vanhu (Bantu). Ku laviwa vumba le'ri fanelaka, hi tlhelo ra ku tiya ni ku ka ri nga handzuki. Loko ri koriwile, (ceriwile) ri vuyile e kaya, ra phuphuteriwa, ri vekiwa e kheleni le'ri celeriweke swona. Ra khubumetiwa khele leri loko vumba ri ri lomo. Swi vitaniwa ku furheka. Loko va vuya e ku rhwaleni e va vulavuri, ri nga ta handzuka. Ndzhaku ra kanyangiwa (pfuva) ri vupfa. Ku endliwa xiphepherhele xi vekiwa e xirhengeleni, va sungulela kona. Va swoswa vumba ku ri endla milonga, yi veketeriwa nonga e henhla ka nonga; loko yi hlangene yi hlanganisiwa hi rikatla kumbe nthamula. Loko xikhato xi lulamisiwile, yi nyikiwa e vundzeni, yi ri karhi yi ringanisiwa ku tsindziyela ka xirhengele xa kona; va endlisa sweswo yi ko yi ya fika e makumu. Ndzhaku ya dlayileriwa. Swibya leswi swi vekiwa e ndlwini laha ku nga hava moya swi omela kona. Swa kukutseriwa swi nga si humeseriwa e handle, swi khavisiwa (sasekisa hi mavalala); xinatsi xa tirhisiwa. Loko swi omile swi humeseriwa e handle swi orha e masana.

Ku rhoteriwa tihunyi ti veketeriwa na swona, kutani ku lumekiwa ndzilo. Loko ku endliwa ntirho wolowo a ku vulavuriwi, vavanuna a va pfumeleriwi ku tshinela, swi nga ta handzuka. Vanwhanyana a va orhi ndzilo wa kona swi nga va nyika vumba (ku felwa loko va kuma swihlangi). Loko swi tswile swa ringetiwa loko swi wu twile e ndzilo ku ringana. Loko swi nga fikanga, swa engetiwa, swi vuyela e ndzilweni swi tshiveleriwa kambe. Mbita yi kanguriwa hi vudyangwani. Byo swekiwa. Loko leswo swi herile yi ta va yi tiyile; yi nga tirhela leswi nwini a yi lavelaka swona.

Timbita tinwana ti endleriwa ku swekela e vuswa ka tona---nhlambeto, xinhlambetwana; tinwana ti endleriwa ku ka mati---khuwana, xikhuwana; tinwana ti endleriwa ku silela e ka tona---nkamba (xihiso); tinwana i to chela byalwa,--nsimeko, (mbita le'yikulu ya byalwa) khuwana, xikhuwana; swinwana swo nwela e ka swona---majomela, swinwana swo hlambela nkambana (sabelo), swinwana swo xevela--xinkambana; swinwana swo sila fole - xona xi

vitaniwa "shirhengele" hikuva hakanyingi a ku tirhisiwa xirhengele (xiphemu xa mbita le'yo fayeka) ku sila fole.

30

Nhlambeto ni xinhlambetwana i timbita leti ku swekeriwaka e ka tona. Ntirho lowu ti endleriwaka wona wu komba xikanwe leswaku a ti fanelanga ku khavisiwa hikuva ti tirha e musini. Ta swihatiwa, kutani mavala ma nyama ma nga ha vonaki. Ti fanela ku hariwa (kwenga---kwengiwa) ku susa ku swihala ka musii; hikokwalaho nkarhi wunwana to tsariwa kunene, ti tshikisiwa xisweswo. Milomo ya tona ya ahlamisiwa leswaku nkombe wu ta kota ku tirha swinene. Makhuwana ni majomela, minkamba ni swinkambana swa tsariwa swi khavisiwa hikuva hikwaswo leswi swa nhlantswiwa leswaku swi nga ti nyenyetsa loko vanhu va ri karhi va tirhela e ka swona. Nkambana (sambelo) wa tsalatsariwa hikuva ku hlamberiwa e ndzeni ka wona. Nkambana wo funengeta mbita wu kona na wona. Nkamba (xihiso) wo sila tinhlampfu, xidhamutana, timanga mikarhi minwana, ximbhundzu ni swinwana, wa tsariwa e ndzeni ka wona (wu endleriwaka meno) leswaku wu ta kariha.

Milomo ya makhuwana na majomela ya khumisiwa hikuva ndzheko wa mati wa swi kota ku enghena loko wu nga kulanga ngopfu. Xirhengele xo sila fole na xona xa tsariwa e ndzeni leswaku xi ta kariha. Xi vitaniwa xirhengele hikuva a ku tirhiwa hi xi rhengele xa mbita loko ku nga si sunguriwa ku vumba swo silela ka swona fole.

END S. 709